

ідеологічних площинах «приречені» на чергове відродження і поширення, що в цілому підкреслює еволюційний характер і хвилеподібність розвитку економічної науки.

*Степаненко Сергій Васильович, к.е.н., професор, завідувач
кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський
національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»*

ПРИНЦИП ГЕНЕЗИ В ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стан кожної економічної системи значною мірою обумовлений особливостями її історичного розвитку. Дослідження *сутності змін, їх причин і спрямованості*, що мали місце на кожному попередньому етапі, дозволяє встановити ключові фактори та тенденції її історичного поступу. Вивчення змін в економічній системі в часі, оцінка наслідків таких змін для досягнення нею дійсного стану, є одним із важливих напрямків історико-економічних досліджень.

Центральною проблемою цих досліджень стає вибір методологічних підходів (стратегій) встановлення сутності та впливу зазначених змін на розвиток економічних систем. Обрання стратегії направлено на досягнення головної мети такого аналізу – розкриттю діалектики змінюваності та сталості економічної системи. Розкриття механізму збереження цілісності об'єкту дослідження, в процесі його безперервної змінюваності, встановлення історичних форм, яких набуває цілісність, відіграє основополагаючу роль в історико-економічних дослідженнях. В сучасних умовах такі стратегії представлені *принципами історизму та генези*.

Природа цих принципів обумовлена різними загальнонауковими методологіями – класичної науки, репрезентовану *позитивізмом*, що реалізується класичною та неокласичною економічними теоріями, і неокласичною наукою, репрезентовану *цивілізаційним аналізом* розвитку суспільства, що реалізується

сучасним інституціоналізмом⁷. Класична та неокласична економічні теорії досліджують сутнісність і спрямованість змін, їх вплив на сучасний стан економічних систем на основі принципу *історизму*. Інституціоналізм в таких дослідженнях спирається на принцип *генези* та розглядається як наступний крок у розвитку принципу історизму.

Принцип історизму випливає з основоположної тези про первинність матерії стосовно свідомості і зазвичай виявляється у формі матеріалістичного розуміння історії. Зміни в історичному розвитку суспільства пояснюються неухильним прогресом матеріальних продуктивних сил та органічно пов'язаними з ними виробничих відносин. Пізнання їх змін у часі здійснюється за допомогою *хронологічного та історичного методів*. Принцип історизму й притаманні йому методи дозволили обґрунтувати поняття суспільно-економічної формації та невідворотність послідовного проходження суспільством кожної з відомих п'яти формацій.

Принцип генези⁸ (*грец.* – походження, процес виникнення і подальший розвиток) дозволяє розкрити рух суспільного ладу *певного типу*⁹ та притаманної йому економічної системи у часі, на засадах *монадності* – єдності матерії та свідомості. В економічній сфері суспільного життя монадність проявляється у формуванні господарських одиниць (економічних корпорацій), що виступають суб'єктами господарської діяльності. Матеріальна складова в них

⁷ Нині існують кілька течій в дослідженні проблем інституціоналізму: неоінституціоналізм реалізує методологію неокласичної економічної теорії, нова інституціональна економічна теорія розвиває методологію неоінституціоналізму та доповнює її здобутки новими теоретичними та прикладними результатами. Застосування в інституціональних дослідженнях принципів та підходів цивілізаційної парадигми суспільствознавства дозволяє отримати важливі результати що можуть бути об'єднані спільною назвою інституціональна теорія ринкової економіки.

⁸ Новий словник іншомовних слів: близько 40000 сл. і словосполучень / Л.І.Шевченко, О.І. Ніка та ін.; За ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 141 с.

⁹ Кожний тип суспільного устрою обумовлений характером головного зв'язку, що лежить в його основі, - зв'язку суспільної залежності. Остання має конкретно історичну визначеність і набуває форми *особистої, майнової, чи залежності від власного суспільно розвитку індивідів*. Тому кожний тип суспільного ладу має свою історичну обмеженість, яка обумовлена тривалістю головного зв'язку, що лежить в його основі та є основою його цілісності (сталості). У даній статті розглядається генезис суспільного ладу з майновою залежністю господарська сфера якого виступає як економічний лад ринкової економіки.

представлена засобами виробництва, а суспільна свідомість – економічними індивідами, які діють заради досягнення свідомо обраних цілей.

Формування, історичні форми та розвиток економічних корпорацій залежать від суспільства як цілісності, від його емерджентних властивостей. До таких властивостей прийнято відносити: характер верховної влади; тип власності на засоби виробництва; рівень матеріальної культури, відображений у засобах виробництва; духовно-культурні цінності, притаманні суспільству на певному етапі його історичного розвитку тощо. Економічні корпорації (історичні форми господарських одиниць) і способи організації їх взаємодії у процесі виробництва та споживання матеріальних благ і послуг стають у центр історико-економічних досліджень.

Як відомо, етапами історичного розвитку господарської сфери суспільств Європейської цивілізації прийнято називати натуральне господарство, товарно-грошову (ринкову) економіку, постринкову економіку (постекономічне суспільство). В межах зазначених етапів мали місце різні господарські одиниці та способи їх взаємодії. Дослідження історичного розвитку кожної економічної системи відбувається шляхом їх генези, на основі характеристики послідовно змінюваних стадій. Способами розкриття генези певного економічного ладу виступають *метод життєвого циклу* та *метод розгортання змісту наукових понять*. Вони дозволяють: встановити причини його розвитку; розкрити зміни, що відбуваються на кожній стадії життєвого циклу; вияснити логіку переходу до наступної стадії.

Так, засадничою *причиною* всіх змін виступає головне протиріччя суспільного розвитку – протиріччя між відносною відокремленістю і включеністю індивідів у суспільне життя. Воно розв'язується (знімається) шляхом формування зв'язків суспільної залежності індивідів у двох основних формах – соціальній і функціональній залежності. На кожній стадії життєвого циклу зазначені форми залежності набувають різного значення та проявляються у специфічних *формах власності* на ресурси та *рівні суспільного поділу й кооперації праці*. Під їх впливом формуються певні господарські одиниці та способи взаємодії. В їх особливостях

відображається вплив зовнішнього середовища на економічний лад, причини змін господарських одиниць на даній стадії і необхідність переходу до наступної стадії.

Основні характеристики (риси) економічного ладу, що притаманні всім стадіям його життєвого циклу, відображаються сукупністю наукових понять і категорій. Набуття цими характеристиками особливостей на кожній стадії розвитку суспільного ладу, супроводжується розвитком змісту понять і категорій, у яких вони представлені. Збагачення змісту понять і категорій суспільного ладу, яке відображає реальні зміни в ньому на кожному етапі життєвого циклу, дозволяє встановити *логіку* його розвитку. У цьому полягає сутнісність методу розгортання (розвитку) змісту наукових понять і категорій. Він дозволяє розкрити спрямованість змін у структурі та зв'язках на кожній стадії суспільного ладу, логіку його історичного поступу.

Рух суспільного ладу та його економічної системи у часі проявляється в існуванні якісно відмінних, але взаємопов'язаних стадій – міри довжини періоду, якому притаманні певні якісні ознаки. Кожна стадія являє собою окремий процес забезпечення єдності змін, направлених на реалізацію місії і цілей, притаманних даній стадії суспільного ладу. Результати попередніх стадій відіграють вирішальну роль у розгортанні наступних стадій і мають виключне значення для проходження всього шляху руху. Втрата здатності суспільного ладу до збереження цілісності означає невідворотність його трансформації або руйнування.

Сукупність взаємопов'язаних процесів, що утворюють у межах даного устрою суспільства коло змін і завершуються переходом до нового устрою, утворює його *життєвий цикл* (*грец.* – коло, круговерть)¹⁰. Окремими стадіями циклу, що відображають якісні зміни в устрої суспільства, є: *виникнення; становлення; утвердження (остаточне зміцнювання); деградація та трансформація (руйнація)*.

Слід наголосити на неповторності устрою кожної соціальної системи, на індивідуальному характері її суспільного ладу.

¹⁰ Новий словник іншомовних слів: близько 40000 сл. і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка та ін.; За ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 651 с.

Важливість даної тези обумовлена тим, що в суспільній свідомості та науковій літературі широко використовується поняття суспільно-економічної формації¹¹. Воно передбачає віднесення конкретного суспільства до одного із п'яти типів суспільно-економічних формацій і встановлення особливостей прояву *суттєвих, повторюваних, спільних* рис, притаманних кожній формації.

Відмінність між суспільним ладом і суспільно-економічною формацією полягає у тому, що в основу розвитку суспільного ладу покладена ідея життєвого циклу, а суспільно-економічної формації – ідея соціального *прогресу*¹² (лат. – поступальний рух) – невідворотність переходу від нижчого до вищого рівня розвитку, від менш досконалої до більш досконалої формації. Поняття суспільно-економічної формації та ідея прогресу мають переважно світоглядне та пізнавальне значення, можуть бути використані для характеристики невідворотності змін *типів* суспільної залежності, «червоної лінії» історичного розвитку суспільства.

У той-же час поняття суспільного ладу та його життєвого циклу мають як пізнавально-світоглядне, так і практичне значення та відображають його змінюваність у межах окремих типів суспільної залежності індивідів. Адже встановлення ключових ознак суспільного ладу, визначення історичної стадії життєвого циклу, на якій він знаходиться в певний історичний момент, відкриває можливості для організаційних змін, що відповідають сутності (цілям) даної стадії.

Практична значимість принципу генези полягає ще й у тому, що він дозволяє встановити вплив на дійсний стан суспільного ладу попередніх етапів його розвитку. Сутність такого впливу полягає у наявності позитивного зворотного зв'язку між попередньою та нинішньою стадіями розвитку суспільного ладу. Вплив минулих подій і фактів на реальний його стан, прийнято називати *залежністю від пройденого шляху (колії*

¹¹ Воно відображає певний тип суспільства що знаходиться на одному із п'яти ступенів історичного прогресу людства: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної формацій.

¹² Новий словник іншомовних слів: близько 40000 сл. і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка та ін.; За ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 497 с.

минулого) розвитку. «Динамічний процес, розвиток якого обумовлено власною історією, називається залежність від шляху розвитку»¹³. Дослідження кожної стадії життєвого циклу дозволяє встановити ключові фактори, що обумовили особливості суспільного ладу на кожній стадії його розвитку, тенденції, що супроводжують його перехід на нову стадію розвитку.

Генеза, як принцип цивілізаційного аналізу змін суспільного устрою у часі, передбачає уточнення поняття *часу*. Як відомо, воно дано для відображення зміни кількісних і якісних характеристик, накопичених системою протягом певного періоду. Класична наука розглядає час у його абсолютних вимірах як такий, що характеризується *неперервністю, послідовністю та рівномірністю* перебігу. Тобто, враховується лише певне коло факторів, що обумовлюють зміни в ньому та рівномірність їх дії.

Цивілізаційний аналіз передбачає розглядати час як такий, що складається з окремих періодів у межах яких суттєві зміни відбуваються з різною інтенсивністю. Час набуває *стрілоподібної* форми, оскільки відображає зміни в суспільному устрої під впливом різноманітних чинників. Дія таких чинників має різну направленість і характеризується нерівномірністю¹⁴. Причиною цього є наявність різних цілей і суспільних умов, на окремих стадіях життєвого циклу суспільного ладу, мінливість зовнішнього середовища. Стрілоподібність часу означає, що окремі фактори мають різну силу впливу на процеси даного етапу, вектори яких не співпадають. У результаті втрачається єдиний часовий масштаб виміру змін (астрономічний час) і виникає феномен індивідуального (відносного) часу проходження кожної стадії життєвого циклу суспільного ладу. Тривалість кожної стадії вимірюється не хронологічно, а мірою реалізації цілей, які повинні бути досягнуті.

¹³ Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса. Гос. ун-т – ВШЭ – 2-е изд. – М.: Изд. Дом ГУВШЭ, 2008. – С. 183.

¹⁴ «...Надання таким факторам історії, як виробництво, побут, спілкування та життя особистості культурних пріоритетів переводить «горизонталь» стріли часу у «вертикаль» ціннісних досягнень»: Пахомов Ю.Н., Павленко Ю.В., Кримський С.Б. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 24.

Таке розуміння часу передбачає розкриття змісту (перш за все, цілей) кожної стадії життєвого циклу суспільного ладу. Вона може бути використана в якості критерію оцінки визначення етапу розвитку суспільного ладу даного суспільства та міри досягнення притаманних цій стадії цілей. Інтенсивність і дієвість змін, необхідних для досягнення цілей, способи забезпечення сталості, особливості використання залучених факторів – ці та інші особливості забезпечення цілей даної стадії генезису суспільного ладу не лише характеризують специфіку відповідної стадії, а й відіграють важливу роль у проходженні наступної стадії.

На *стадії виникнення* нового суспільного ладу відбувається *розширення функцій елементів існуючої структури та формування окремих елементів і зв'язків структури майбутнього суспільного ладу*. Вона проходить у рамках попереднього суспільного ладу та ґрунтуються на існуючому типі суспільної залежності. Такі зміни направлені на ефективніше досягнення цілей, що стоять перед суспільством, і викликані необхідністю адаптації структурних елементів до нових умов.

Прикладом зародження елементів економічної системи нового суспільного ладу є виникнення простого товарного господарства в надрах феодалізму, що функціонував на засадах особистої залежності. Спеціалізація ремісників на виготовленні певних благ на замовлення, формування цехів і гільдій дозволило суттєво вплинути на забезпечення суспільних потреб. Незважаючи на обмеження їх діяльності існуючими феодальними порядками, вони були адаптованішими для виконання місії господарської системи. За своєю сутністю такі зміни в структурі потребували нового типу суспільної залежності, орієнтовані на формування нового суспільного ладу.

Становлення суспільного ладу передбачає виникнення його якісної визначеності, появу зв'язків, що будуються на новому типі суспільної залежності. Для даного етапу характерним є співіснування її з попереднім типом головного суспільного зв'язку, незавершеність формування нового суспільного ладу, відсутність цілісності структури та однорідності зв'язків, що їх поєднують.

Так, становлення суспільного ладу майнової (економічної) залежності індивідів в господарській сфері суспільного життя, відбувалося в процесі масштабного зростання кількості нових елементів економічної структури (форм господарств), їх об'єднання в суспільні корпорації, що мали форму ремісничих майстерень з простою кооперацією праці, мануфактурного виробництва тощо. Їх функціонування спиралося на нові (не владні) способи взаємодії. І хоча вони містили значну частину норм, притаманних устрою з особистою залежністю індивідів, в них існували нові способи регулювання, координації та мотивації діяльності. Найяскравіше це проявляється в співіснуванні двох типів власності – влади-власності, що є основою особистої залежності, та приватної власності, яка реалізує економічну залежність.

Стадія *утвердження* суспільного ладу передбачає гармонізацію структури та зв'язків, що виникли на основі нового типу суспільної залежності. Вона передбачає формування умов, що відкривають можливості для повного прояву потенціалу структурних складових на засадах головного зв'язку, приведення до злагодженості та взаємної відповідності складових і зв'язків суспільного ладу. Його утвердження означає, що він функціонує на власній основі, на притаманному йому типі суспільної залежності.

Прикладом може бути утвердження принципів ринкової економічної системи у всіх сферах господарської діяльності суспільства. Воно досягається шляхом організації їх функціонування на засадах приватної власності, яка є власною основою суспільного ладу особисто вільних і рівних, але матеріально залежних індивідів. Утвердження передбачає створення засобів організації взаємодії економічних суб'єктів, що формуються на засадах приватної власності та конкуренції. До таких засобів слід віднести, перш за все, ринкові економічні інститути.

Стадія *деградації* суспільного ладу полягає у поступовій втраті спроможності структури адекватно реагувати на виклики, у зниженні дієвості існуючих господарських форм і засобів регулювання, координування та мотивування їх діяльності. Прикладами деградації ринкової економічної системи може розглядатися поява протиріч, що не можуть бути розв'язані в

межах діючих інститутів, і знаходять свій вихід у стихії різних криз. Виникає необхідність пошуку нових засобів її упорядкування в рамках існуючого типу головного зв'язку шляхом реформування. Так з'являються різні моделі ринкової економічної системи, що містять удосконалені (реформовані) економічні інститути.

У разі відсутності потенціалу суспільного ладу для необхідних змін, виникає необхідність його *трансформації* шляхом переходу організації суспільства на основі іншого типу суспільної залежності. Так, основа сучасного устрою суспільств Європейської цивілізації – зв'язки матеріальної залежності індивідів, що об'єднують їх у суспільство, – все більше проявляє свою обмеженість, як на рівні окремих індивідів, так і на рівні суспільства. Це проявляється в значному зниженні дієвості матеріальної мотивації суспільних індивідів по мірі зростання добробуту та соціального захисту в цих суспільствах. Послаблення суспільної активності індивідів призводить до гальмування їх соціального розвитку, адже розвиток здібностей людини може відбуватися лише в процесі їх постійного та інтенсивного використання. До цього слід додати негативний вплив незайнятості суспільною діяльністю все більшої частини населення.

На рівні суспільства матеріальна залежність породжувала безупинну гонитву за багатством, у процесі якої проявлявся та зростав рівень розвитку індивідів. Разом з тим, наявність різних стартових умов, природні відмінності у здібностях індивідів поступово призвели до поляризації в суспільстві та між суспільствами за рівнем накопиченого багатства. Різка диференціація суспільства та країн за критерієм добробуту породжує сили, що загрожують цілісності суспільства. Із об'єднаного начала матеріальна залежність, мотив збагачення поступово призводить до протилежних результатів.

Виникає необхідність у новому типі головного зв'язку та переходу до іншого типу суспільного ладу. Його зародження проходить у рамках існуючого суспільного ладу матеріальної залежності шляхом формування нових об'єднанчих цінностей, навколо яких буде виникати якісно інший тип суспільної залежності індивідів. До таких цінностей слід віднести, перш за все, гідність особи (гідність праці, гідне відношення до особи з

боку суспільства, власна гідність тощо), що вигідно відрізняється від амбітності, притаманної індивідуалізму. Ключова відмінність між зазначеними ціннісними альтернативами полягає у різному спрямуванні цілей їх діяльності – домінування в них соціальних чи індивідуалістських начал.

Іншою тенденцією, що засвідчує зародження нового типу суспільного зв'язку, є посилення елементів громадянського суспільства в його організації. Відбувається поступовий перехід усе більшого числа функцій держави до органів громадського самоврядування. Це означає, що відбуваються зміни і в структурі та характері сил, що забезпечують реалізацію зв'язків суспільної залежності, в способах регулювання, координації та мотивування діяльності суспільних суб'єктів.

На перспективи подальшого розвитку суспільства та його економічної сфери, що функціонують на засадах матеріальної залежності, безпосередньо впливає реалізація та постійне зростання соціальної зрілості індивідів. Виникає необхідність у формуванні нового типу суспільної залежності, нових зв'язків між взаємодіючими господарськими одиницями. Такі зв'язки поступово втрачають вартісно-еквівалентну природу та набувають постринкового характеру.

У разі нездатності (неготовності) суспільства забезпечити перехід до нового типу взаємодії між господарськими одиницями відбувається його руйнація (розпад суспільства), шляхом диференціації на окремі суспільні утворення, об'єднані локальними цілями та цінностями. Кожне нове об'єднання індивідів формує власний економічний лад, що відповідає характеру головного суспільного зв'язку. Так вимальовуються обриси постринкової економіки, в якій залежність індивідів від власного соціального розвитку виступає головним суспільним зв'язком, що приходить на зміну зв'язкам матеріальної залежності.

Література

1. Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса / Гос. ун-т – ВШЭ. – 2-е изд. – М.: Изд. Дом ГУВШЭ, 2008. – С. 183.

2. Пахомов Ю.Н., Павленко Ю.В., Кримський С.Б. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 24.

3. Новий словник іншомовних слів: близько 40000 сл. і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка та ін.; За ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.

Галабурда Микола Костянтинович, к.е.н., доцент
кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ. МЕТОДОЛОГІЧНІ УРОКИ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Постсоціалістична трансформація як послідовність процесів, що супроводжують динаміку кардинальних соціально-економічних та організаційно-політичних перетворень від коман-дно-адміністративної системи соціалізму до ринкового капіталізму поступово зникає із поля зору економістів при обгрунтуванні концепцій і моделей поглиблення кризи на теренах СРСР. Кризові явища розглядаються ізольовано, статично, або у короткостроковому періоді, що не дозволяє побачити ані фундаментальні взаємозв'язки, ані сформувати онтологічну картину генези капіталізму на пострадянському просторі.

Сучасна депресія в Україні за своїми наслідками є куди важчою, ніж Велика депресія 30-х років. І мова йде не тільки про статистично осяжні величини спаду ВВП, промислового виробництва або відтворення основних фондів, а й про псевдоморфози в структурі суспільної взаємодії.

Глибока криза в соціально-економічній системі України не може вважатись результатом ринкових перетворень. Навпаки, інституціональна структура має всі ознаки, характерні для епохи соціалізму, які набрали зовнішніх адаптивних форм у процесі еволюції до нових політичних реалій. 25 років групи